

A TÉNYEK ÖSSZESENÉ ÉS HIÁNYA WITTGENSTEIN FILOZÓFIÁJÁBAN

THE TOTALITY AND ABSENCE OF FACTS IN WITTGENSTEIN'S PHILOSOPHY

Gyenge Zoltán

az MTA doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem
gye@philo.u-szeged.hu

*„A kimondhatóság bizonyosságát igazolni kívánó
késői művek nem kevésbé rejtélyesek,
mint a kimondhatatlanra irányuló Tractatus.”*

Neumer Katalin (1989, 193.)

ÖSSZEFOGLALÁS

A *Tractatus Logico Philosophicus* 1922-ben jelent meg, ebben az évben van a centenáriuma. Ez a kis könyv jelentős hatást gyakorolt a 20. század szellemi életére. A tanulmány egyszerre emlékezik meg erről a műről, Wittgensteinről és a Wittgenstein-kutató Neumer Katalinról. Egyrészt bemutatja Wittgenstein életét, másrészt filozófiai összefüggésbe helyezi gondolkodását.

ABSTRACT

Tractatus Logico Philosophicus was published just one hundred years ago in 1922. This small book had a great impact on the intellectual life of the 20th century. This paper commemorates both this work, Wittgenstein and the Wittgenstein researcher Katalin Neumer. On the one hand, it presents Wittgenstein's life, and on the other, it puts his thinking into philosophical context.

Kulcsszavak: Wittgenstein, Tractatus, logika

Keywords: Wittgenstein, Tractatus, logic

BEVEZETÉS

Azon túl, hogy éppen kétszáz éve jelent meg egy 20. századot meghatározó mű, egyben egy nagyszerű magyar Wittgenstein kutatóra is emlékeznünk kell. Neumer Katalinról (1956–2015) van szó, aki évekkel ezelőtt rá tudott beszélni, hogy bekapcsolódjak egy Wittgenstein-kutatásba, amelynek szép eredménye lett a *Nyelvfilozófia Locke-tól Kierkegaard-ig* című kötet (Neumer, 2004). A fenti

idézet *A bizonyosságról* magyar kiadásának utószavából származik, amely Wittgenstein születésének 100. évfordulójára jelent meg 1989-ben, Neumer Katalin fordításában és utószavával (Neumer, 1989). Erről a könyvről lesz még szó.

De álljon itt egy másik idézet, magától Wittgensteintől, amely bizonyítja, hogy Neumer Katalin anno mennyire pontosan fogalmazott: „Az anyag egészen idegennek fog tűnni önnek, valójában pedig nem, művem két részből áll, abból, amiért megírtam és mindabból, amit *nem írtam meg*” – írja Ludwig von Fickernek, és hozzáteszi –, „éppen ez a második rész a legfontosabb” (Ficker, 1969, 35.). Mindezt éppen arról a művéről mondja, amelyet talán a legfontosabbnak tartanak. Ez a *Tractatus Logico Philosophicus*, amelyet katonaként kezdett írni, és 1918 körül fejezte be, de 1922-ben jelent meg nyomtatásban. És amelyről Wittgenstein úgy gondolja, hogy *etikai* jellegű, holott sokkal inkább logikai értekezésnek vélik. Erre még visszatérünk.

BIO-GRÁFIA

Ám ki is ez Ludwig Wittgenstein. Álljon itt egy rövidke tényvázlat a biográfiáját illetően. 1889-ben született Bécsben a Wittgenstein család nyolcadik gyerekeként. Apai nagyapja gyapjúkereskedő, aki egy tekintélyes régi bécsi zsidó család lányát vette feleségül. A család életét a művészet hatotta át. A zenei tehetség időről időre öröklődött a családon belül. Apja, Karl Wittgenstein, akinek szintén voltak művészi hajlamai (hegedűn játszott), mégis az üzleti pálya felé fordult. Acélmágnás volt, a Prágai Vasipari Társaság vezérigazgatója, a Monarchia első vasúti sínkartelljének megalapítója. Anyja Leopoldine Kalmus, aki katolikus hitre áttért zsidó származású családból származott, szintén tehetséges zongorista hírében állt. Bár Wittgenstein jómódban nőtt fel, gyerekkorát beárnyékolta apja szigorú nevelése. Házukban a kor több neves művésze is szívesen látott vendég volt, például Gustav Mahler, Bruno Walter vagy Johannes Brahms, apja mégis azt szerette volna, ha gyereke az üzleti pályát választja. A többi testvére szintén művészi tehetséggel bírt, Hermine például festővé lett, Hans pedig ugyancsak zenei pályára készült. Aztán Hans Amerikába menekült (az oka tisztázatlan, de lehet, hogy a háttérben itt is az apa állt), és ott öngyilkos lett. Később másik testvére szintén öngyilkosságot követett el, míg az öccse, Kurt, aki – nem meglepő – kitűnő csellista volt, a háború végén a fogság helyett szintén az öngyilkosságot választotta. Paul Wittgenstein, talán Ludwigon kívül a legismertebb a családból, igazi zongoraművész volt, akinek nagy jövőt jósoltak. Paul a háborúban elvesztette a jobb karját, ám ez nem akadályozta meg abban, hogy egy kézzel is sikeres zongorista legyen, és koncerteket adjon. Sikerét jól mutatja, hogy Maurice Ravel az ő számára komponálta a *Zongoraverseny bal kézre* című művét, valamint Richard Strauss és Szergej Prokofjev is írt neki különböző darabokat.

Testvére, Margaréta Wittgenstein a költészet, illetve a filozófia iránt érdeklődött, Arthur Schopenhauer, Søren Kierkegaard és más hasonló filozófusok, költők írásai érdekelték. Később szoros barátságot kötött Sigmund Freuddal. Érdekesség, hogy ő segítette a náci hatalomra jutása után Freud menekülését. (Magát a Wittgenstein családot, bár a zsidó gyökerek egyértelműek voltak, a nürnbergi törvények alapján nem minősítették zsidónak.)

Ludwig főiskolai tanulmányait a Berlin-Charlottenburgi Műszaki Főiskolán kezdte, később Manchesterben folytatta. Mérnöknek tanult, az apai intencióknak megfelelően. Eredetileg az 1906-os érettségi után Bécsben Ludwig Boltzmann-nál szerette volna folytatni főiskolai tanulmányait, ám Boltzmann még abban az évben öngyilkos lett. (Csak megjegyzem, hogy az öngyilkosság a század végén, a század fordulóján összefügg azzal a dekadens életérzéssel, amit maga a korszak, a *Fin de siècle* sugall.)

Mint említettem, a mérnöki tanulmányok mögött természetesen az iparmágnás apa állt, azaz mindezen tanulmányok folytatása elsősorban az apja hatására történt, aki mindenképpen el akarta távolítani a művészi pályától. Az apai nevelés személyiségtorzító hatása egyébként is érezhető a család történetében. Láttunk erre példát, például Kierkegaard esetében is, akinél az apa ugyanilyen zsarnoki szerepet töltött be, és egész nevelése rányomta a bélyegét a teljes család életére. Olyannyira, hogy az sem véletlen, hogy Ludwig Wittgenstein első világháború alatt írt naplójában és leveleiben újra és újra felvetődik az öngyilkosság gondolata. Igencsak jellemző, hogy a családi indíttatás miatt állandóan bizonytalan önmagában: folyamatosan küzd azzal a problémával, miszerint nem elég eredeti a gondolkodása. Még 1931-ben is azt írja, „soha sem találtam föl új gondolatot, hanem azt mindig valaki mástól vettem” (Wittgenstein, 1977, 43.).

Manchesterben ismerkedett Bertrand Russell matematikai-logikai műveivel, akire éppen Gottlob Frege hívta fel a figyelmét, és irányította Angliába. 1911-ben Cambridge-be ment, hogy Russell tanítványaként a logikának szentelje magát. Russell előadásai mellett Thomas Moore óráit is látogatta.

1913-ban meghalt az apa, Wittgenstein pedig hatalmas vagyont örökölt. Ugyan ezen év márciusában megjelent első publikációja a *The Cambridge Review – A Journal of University Life and Thought* című folyóiratban: egy recenzió a *The Science of Logic* című, a tudomány metodológiájáról szóló könyvről. Később Philip Jourdain matematikussal közösen Frege: *Grundgesetze der Arithmetik* című művét is lefordította angolra. Mindemellett megismerkedik George Edward Moore-ral és Alfred North Whiteheaddel, aki Russellel együtt megírta a korszak egyik meghatározó művét, a *Principia Mathematicát*.

1914 döntő hatással volt Wittgenstein életére, persze nem csupán az övére, hanem mindenkire, aki ebben az évben Európában élt. Még közvetlenül a háború kitörése előtt a már említett Ludwig von Fickert kereste meg egy érdekes ajánlat-tal. Fickerről azt kell tudni, hogy 1910-ben megalapította a korszak egyik megha-

tározó lapját, a *Der Brennert*. (Kosztolányi Dezső például többször is megjelent benne.) Szerzőként a *Sündenkind* (1900) és az *Und Friede den Menschen! Eine Christnachtstragödie* (1901) által lett ismert, illetve az *Inbrunst des Sturms* (1904) címet viselő verseskötetéről. A következőket írja tehát Fickernek: „Igen tisztelt uram, bocsássa meg, hogy egy nagy kéréssel terhelem. Szeretnék önnek 100 000 koronát átutalni, azzal a kéréssel, hogy azt vagyontalan osztrák művészek között a legjobb belátása szerint ossza szét.” (Somavilla, 2021, 177.) Ez meg is történt, hisz tudjuk, hogy ugyanezen év őszén többek között Rainer Maria Rilke vagy Oscar Kokoschka is részesült ebből a támogatásból.

1914 augusztusában hazafias érzülettől eltelve önkéntesként jelentkezett a hadseregbe. Először Krakkó közelében, a Visztulán egy motorhajó fedélzetén teljesített szolgálatot. Ekkor kezdett el dolgozni a *Tractatus* első kéziratán. Többször megsebesült, majd 1916-ban a galíciai frontra vezényelték. 1917-ben már Bukovinában van, és részt vesz a Kerenszkij-offenzíva visszaverésében. Több alkalommal kitüntették, majd 1918-ban hadnaggyá nevezték ki, később az olasz frontra került. Itt esett aztán hadifogságba.

Érdekes módon a háború nem akadályozta meg abban, hogy igen intenzíven foglalkozzon filozófiai kérdésekkel. Akik ekkoriban hatással voltak rá: Schopenhauer, illetve a Schopenhauer által átértelmezett kanti filozófia, a már említett Boltzmann-féle tudományteória, valamint Paul Ernst és Otto Weininger. Wittgenstein kiemelten foglalkozik ekkor a nyelv és a logika kérdéseivel, amelynek során Russell elméletét vizsgálja, pontosabban az ún. meghatározott leírás gondolatát. Wittgenstein tovább megy, mert úgy gondolja, hogy nemcsak a meghatározott kijelentéseket kell analizálni, hanem minden leírás elemzésre szorul. És nem csupán a logikán belül. Álláspontom szerint Wittgenstein pontosan érezte a logika határait, sokkal inkább, mint az őt követő és sokszor rá hivatkozó utódai. Ez kiderül több művéből, de leginkább abból a gondolatból, amely a kései filozófiáját jellemzi.

A hadifogságból hazatérve a megmaradt vagyonát szétosztotta testvérei között (Wittgenstein, 1981, 16.). Ezt követően visszavonult a filozófiától; s tanári pályájának feladása után különféle tevékenységekkel foglalkozott: segédkertésznek állt be egy monostorba, a nővére házának építésével, fényképészettel és szobrászattal volt elfoglalva, aztán ismételtan tanár lett. Igazából azonban kézirateinak rendezésével foglalkozott.

PHILO-SOPHIA

Térjünk vissza a bevezetőben szereplő idézetre: „Az anyag egészen idegennek fog tűnni önnek, valójában pedig nem, művem két részből áll, abból, amiért megírtam és mindabból, amit *nem írtam meg*. De éppen ez a második rész a legfontosabb”. Mondjuk ki: nem csak ez a kérdés. A kérdés „kérdéséhez” kell visszatérni.

Ugyanis a filozófia kérdései fontosabbak a válaszainál. Nincs ez ellentétben a *Tractatus* szellemével? Hiszen Wittgenstein szerint, amit meg lehet kérdezni, azt meg is lehet válaszolni. „Ha egy kérdést egyáltalán fel lehet tenni, akkor meg is lehet válaszolni.” (Wittgenstein, 1989, 6.5.)

A filozófia történetében ez az attitűd nem egyedülálló. Az *agrapha dogmata*, az íratlan tanítás gondolata Platóntól eredeztethető. A híres *Hetedik levél*ben írja a következőket: „a végső belátást nem lehet szavakkal kifejezni [...] az érte szakadatlanul végzett közös munka [...] eredményeként egyszerre felvillan a lélekben – akárcsak egy kipattanó szikra által keltett világosság – s azután már önmagából fejlődik tovább.” (Platón, 1984, 341. c, d.) Aki ezt tudja, az mindent tud. Vagy legalábbis azt, amit Szókratész tudott a nem tudás tudásáról. A magabiztosság a tudást illetően nem csupán dölyfös eltévelyedés, hanem az ostobaság szárnalmas formája. És az sem véletlen, hogy a filozófia röpke két és félezer éves történetében számos olyan művet találunk, amelyet a szerző nem fejezett be. Mégis ezek a legnagyobb írások. Friedrich W. J. Schelling nem fejezte be a *Die Weltaltert*, Georg Wilhelm Friedrich Hegel a *Fenomenológiát*, Martin Heidegger a *Lét és időt*, de Immanuel Kant is átírta *A tiszta ész kritikáját*, és a sort még folytathatnánk. A *Tractatus* is ilyen.

Egyik mondata éppen a Ficker-levélben foglaltakra utalhat. Ahogy Wittgenstein fogalmaz: „Kétségtelenül létezik a kimondhatatlan. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.” (Wittgenstein, 1989, 6.522.) Nos, adódik a következtetés: ezek szerint azt a kérdést, amelyet fel lehet tenni, meg is lehet válaszolni, de ugyanebből következik, hogy nem lehet minden kérdést feltenni. Nem akarok logikai formalizációval élni, ezért legyen elég: úgy tűnik (szerintem Wittgenstein szerint is), mégiscsak éppen ezek a legfontosabb kérdések. Azok tehát, amelyek nem kérdezhetők meg.

A Tractatus főbb problémakörei a következők:

1. A világ mindaz, aminek esete fennáll.
2. Aminek esete fennáll, a tény, nem más, mint a körülmények megléte.
3. A tények logikai képe a gondolat.
4. A gondolat értelemmel bíró kijelentés.
5. Minden kijelentés az elemi kijelentések igazságfüggvénye.
6. Az igazságfüggvény általános formája a következő: [$p, x, N(x)$].
7. Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.

Térjünk vissza ahhoz a gondolathoz, amelyet az elején felvetettem. Miért mondja Wittgenstein, hogy a műve etikai írás? Főként, amikor tele van logikai és nyelvi formalizációval. Erre legjobban a 7. pontban foglaltak adhatnak érdemi választ. Egyrészt a mű tudományetika, másrészt annyiban valóban etika, amennyiben – nagyon hasonlatosan Kanthoz – valaminek (logikai tudás) a határait jelöli ki.

Ahogy az ész nem nélkülözheti a tapasztalást, úgy a tapasztalat sem az észbeli megalapozást. A Schelling által *a priori Vernunftwissenschaft*nak, a priori észtudománynak nevezett filozófiának pontosan ez a korlátja. Azért a priori, mert csak konstruált, kizárólag a logikai szintéren létező világot képes létrehozni, amely a gondolkodás, az ész segítségével tud ugyan előrehaladni, de semmit nem tud meg a létezés valóságáról (Schelling, 1856–1861, II/3.660.). Johann Wolfgang von Goethe szavai juthatnak eszünkbe: „szürke barátom minden teória, csak az élet aranyló fája zöld” (Goethe, 1986, 127.).¹ Schellingnél a negatív filozófia azért negatív, mert teória, a létről csak és kizárólag fogalmat képes alkotni, a létezés valósága elzárva marad számára. Álláspontom szerint ezt Wittgenstein is sejti. Hogy miként a nyelvnek, úgy a logikának is határai vannak. Ha a nyelv és logika által kijelölt határon túllépünk, akkor Hegel szavaival élve az ész valóban irracionálisokba és összemérhetetlenségekbe (Inkommensurabilitäten und Irrationalitäten) ütközik (Hegel, 1986, §.231.). De az legalább érdekes. Vagy Wittgenstein szavaival élve: igazán fontos. Azaz Goethe fája legalább elkezd rügyezni. Ha nem is aranyat hoz gyümölcs gyanánt. Ami ezen tehát túllendül, az túljut a teória, a konstrukció világán, ámde úgy, hogy előfeltételként megőrzi. Ám az egyik a másik nélkül nincs, és nem lehetséges. Pontosán ezt fejezi ki a következő gondolat, amely a megismerési processzus legpontosabb leírása. Egészen pontosan idézve: „Az én kijelentéseim oly módon nyújtanak magyarázatot, hogy aki megért engem, végül felismeri azt, hogy értelmetlenek, ha már fellépve rájuk, túllépett rajtuk. Ugyszólván el kell hajítania a létrát, miután felmászott rajta.” (Er muß sozusagen die Leiter wegwerfen, nachdem er auf ihr hinaufgestiegen ist.) (Wittgenstein, 1989, 6.54.)

Voltaképpen itt is arról van szó, amit a híres Ficker-levél kapcsán említettem, nevezetesen a mű elsősorban propedeutikai jellegű, ám a kérdés: mihez? Erre nem kapunk igazán választ, mert szemben a schellingi negatív és pozitív filozófia besorolástól, ott a negatív a másik előfeltétele, míg az utóbbi egyben annak folytatása és tagadása, itt ilyen értelmű javaslatról nincs szó. Csak egy homályos utalásról a meg nem írt műre. Valóban: mi ez, ha nem egy megfelelő magatartásra irányuló javaslat? Ennyiben mindenképpen etikai. Leginkább egy attitűdnek lehet felfogni, tudom, ezzel az elkötelezett Wittgenstein-kutatók aligha értenének egyet.

Ahogy az utolsó mondat is: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Németül: „Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen.” Ami más, mintha a 'sollen'-t használná. Mint az angolban is: „Whereof one cannot speak, thereof one must be silent.” (Wittgenstein, 1922, 7.) Ahol a 'must' is más, mint a 'have to' szerkezet. Mindezek alapján megkockáztatom, hogy ez túl is megy az etikán, morális tartalma van, mégpedig a kanti maxima értelmében.

¹ Sohasem értettem, hogy az 'életet' (Lebens goldner Baum) miért fordítják 'létnek'.

A *Philosophische Untersuchungen* már Wittgenstein kései korszakát jelöli ki. A *Filozófiai vizsgálódások* nagy részét Norvégiában, Skjoldenben készítette. Ez tehát filozófiájának második korszaka, amit ez a mű határol körül. Ebben Wittgenstein igyekszik, ahogyan ő mondta, kijavítani a *Tractatusban* elkövetett hibákat. Ebből azonban logikusan következik, hogy e későbbi filozófia nem érthető meg az előbbi mű ismerete nélkül, hiszen itt éppen eldobja a létrát, amiben az is benne van, ha nem ismerjük, ellökni is képtelenek leszünk. És azt sem tudni, hova löki el. A második korszakában Wittgenstein erős kritikával illette saját, a nyelvre vonatkozó korábbi felfogását. Nem véletlen, hogy a kései Wittgenstein tagadja azt a korábbi állítást, hogy nyelvünk semmi másra nem alkalmas, mint a tények leképzésére. Azaz, immár a nyelv nem szűkíthető le csupán a leíró, deskriptív funkcióra, sokkal inkább előtérbe lép a 'nyelvjáték' definíciója. Erről Neumer így ír: „A már maga alkotta »nyelvjáték« szóösszetétellel is arra a hasonlóságra akarja a filozófus felhívni a figyelmet, mely nézete szerint a nyelv és a játék között áll fenn.” (Neumer, 1989, 210.) Ugyanakkor hozzá kell tennem: számomra Wittgensteinben éppen az az érdekesebb, amit nem írt meg, mint az, amit megírt. Pontosabban, amit megírt, az is a meg nem írt oldaláról.

Csak egy próba volt: a késői (*Über Gewißheit*) művében rákerestem fogalmakra (ha már ő is azokkal dolgozik). Ilyen kifejezésekre, mint *Poesie, Kunst, Genie, Dichter, Seele* – sehol semmi. Ezekről tehát nem lehet beszélni. De talán éppen ezek az igazán fontosak. Mennyire más ez, mint egyes követőinek a véleménye. Például a Wittgensteint szerintem kissé leegyszerűsítő Rudolph Carnapé. Ő szimplifikál, ezért olyan megállapításokat fogalmaz meg, amelyek Wittgensteintől is messze álltak. Carnap véleményét így lehetne parafrázálni: amiről nem lehet beszélni, arról szigorúan tilos is beszélni. Ez éppen Rudolph Carnap *Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprach* (Carnap, 1931) című írásából következik. Amiből egyfajta *index verborum prohibitorum* látszik körvonalazódni. Carnap a Bécsi körnek az a tagja volt, akivel egy idő után Wittgenstein sem volt hajlandó szóba állni, a körből leginkább Moritz Schlicket tartotta valamire, Carnap le volt tiltva, amire önéletrajzi írásaiban keserűen vissza is utal. A carnapi gondolkodásnak csodás folytatása lesz az a nyelvezet, amely ma végképp elveszi a kedvet nem csupán a filozófiától, hanem az élettől is.

ÖSSZEGZÉS

A végjáték nem túl szép. 1949-ben kiderül betegsége, mire sietve visszatér az Egyesült Államokból, kifejezve azt, hogy európaiként Európában akar meghalni. Ekkor készülnek az *Über Gewißheit* (*A bizonyosságról*) kéziratai. 1950-ben Wittgenstein aztán ismételten visszatért Cambridge-be. Áprilisban Oxfordba, a tanítványához költözik. 1951-ben halt meg, Cambridge-ben van eltemetve.

Egy biztosan elmondható. A bécsi századelő, amely az egyik legizgalmasabb és leggazdagabb korszak volt nem csupán a Monarchia, hanem az egész európai kultúra történetében, Wittgenstein nélkül nem érthető. És ez a századelő csodálatosan színes. Akár a filozófiát, akár az irodalmat, de akár a képzőművészeteket nézzük, egy olyan korszakot látunk magunk előtt, amelyre nem csupán Bécs, de az egész világ büszke lehetne.

IRODALOM

- Carnap, R. (1931): Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache. In: Carnap, R. – Reichenbach H. (Hrsg.): *Erkenntnis* 2. Leipzig: Meiner, 219–241. https://www.phil.cmu.edu/projects/carnap/editorial/latex_pdf/1932-1.pdf, https://commonweb.unifr.ch/artsdean/pub/gestens/f/as/files/4610/21419_105434.pdf
- Ficker, L. (1969): *Briefe an Ludwig Ficker*. Salzburg: Müller
- Goethe, J. W. (1986): *Faust*. Berlin–Weimar: Aufbau
- Hegel, G. W. F. (1986): *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften I. im Grundrisse 1830 – Die Wissenschaft der Logik*. Band 8. Frankfurt: Suhrkamp
- Neumer K. (1989): Utószó. In: Wittgenstein, L.: *A bizonyosságról*. (ford. Neumer K.) Budapest: Gondolat Kiadó
- Neumer K. (szerk.) (2004): *Nyelvfilozófia Locke-tól Kierkegaard-ig*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Platón (1984): Hetedik levél. (ford. Faragó L.) In: *Platón összes művei I–III*. Budapest: Európa Kiadó
- Schelling, F. W. J (1856–1861): *Sämmtliche Werke*. (S.W. Abteilung / Bd.) Stuttgart–Augsburg: J. G. Cotta
- Somavilla, I. (2021): Wittgenstein in seinen Briefen. In: *Jahrbuch für Internationale Germanistik Jahrgang*. LIII – Heft 2. Bern: Peter Lang, 177–192. DOI: 10.3726/JA532_177
- Wittgenstein, L. (1922): *Tractatus Logico-Philosophicus*. New York: Harcourt Brace, angol és német nyelven: <https://www.gutenberg.org/files/5740/5740-pdf.pdf>
- Wittgenstein, L. (1977): *Vermischte Bemerkungen*. Frankfurt: Suhrkamp
- Wittgenstein, L. (1981): *Personal Recollections*. (ed. R. Rhees) Oxford: Basil Blackwell
- Wittgenstein, L. (1989): *Logikai-Filozófiai Értekezés, Tractatus Logico-Philosophicus /TLP/* (ford. Márkus Gy.) (Hermész Könyvek) Budapest: Akadémiai Kiadó